

JURIDISK TVÅNGSTRÖJA KRÄVER KREATIVA OMVÄGAR

Tidigare har det krävts lagbrott för att rädda kulturarv som annars gått förlorat. Kanske går det att dra nytta av dessa exempel när en digitalt uppdaterad pliktexemplarslag ska implementeras.

TEXT
PELLE SNICKARS

Professor i digitala kulturer vid Lunds universitet. Till sommaren utkommer hans bok *Audiovisuella arkiv: en svensk mediehistoria 1930–1990* i bokserien Mediehistoriskt arkiv.

Det hävdas ofta att medieutvecklingen går i rasande fart. Om man ska tro Pliktmaterialutredningens betänkande från 2021 är utvecklingen idag ”så snabb att det är svårt att veta vilka publikationer som [den] bör omfatta”. De reptilsnabba medierna låter sig liksom inte fångas in. Men hurvida utvecklingen går fortare än tidigare är faktiskt omöjligt att veta; frågan är relativ och medier har nästan alltid utvecklats i rask takt. Enligt medieteoretikern Marshall McLuhan låg det i mediernas natur ”to accelerate existing processes” – han tänkte då närmast på tv under 1960-talet. Några år senare i boken *Framtidschocken* (1970) diagnostiserade teknikforskaren Alvin Toffler sin samtid med begrepp som förändringens snabbhet, ökat livstempo och beständighetens död. På en betydligt torrare kanslisvenska hade Videogramutredningen kring 1980 svårt att hänga med i den blixtnabba formatutvecklingen av videoteknik. Och 1987 figurerade det normativa begreppet ”snabb” faktiskt på fler än tjugo sidor i Ljud- och bildbevarandekommitténs utlåtande, *Ljud och bild för eftervärlden*.

Att hitta former och praktiska lösningar för pliktleverans av digitala medier är tveklöst en svår uppgift. Men medielandskapets hastighet bör inte stå i vägen för konkreta åtgärder; för det har gått fort även tidigare. Mediehistorien är inte alltid till hjälp, men när det gäller den aktuella frågan om pliktleveranslagens förändring gör man klokt i att påminna sig om att alla mediekulturer i det förflutna rymmer dominanta, framflyttande och kvardröjande element, åtminstone enligt kulturteoretikern Raymond Williams. Sådana föränd-

ringar har olika hastighet, men processerna är snarlika. De flesta medier bygger på varandra; alla medier har en gång varit nya – de har uppfunnits, lanserats, förändrats (ofta snabbt) och ibland fallit i glömska. Och om mediehistorien lär oss något, då är det att internet och webben inte kommer att finnas för evigt.

Där är vi inte än, men i väntan på de politiska beslut som Pliktmaterialutredningen kan leda till finns det goda skäl att fundera på erfarenheter och lärdomar kring hur mediala pliktleveranser tidigare hanterats, inte minst som ett korrektiv mot föreställningen om en unik samtid präglad av medial acceleration. En ofta förbisedd mediehistorisk förbindelselänk går via betänkandet *E-plikt. Att säkra det elektroniska kulturarvet* från 1998, en utredning som förpassades till arkivet (och riksdagens server) men där multimodala frågor och mediekonvergens diskuterades; den nya webben innehöll ju både text, ljud, bild och rörlig bild. Den naturliga jämförelsen då – liksom idag – var att utgå från hur pliktexemplarslagen hade reviderats under 1970-talet från att enbart handla om tryck till att även omfatta audiovisuella medier. E-plikt och AV-plikt hade mycket gemensamt; att den särskilde utredaren 1998 var Sven Allerstrand, som då varit chef för Arkivet för ljud och bild i nästan två decennier, är signifikativt.

I en kommentar till den senaste Pliktmaterialutredningen menade riksbibliotekarie Karin Grönvall att den föreslagna revideringen var helt nödvändig för att nationalbibliotekets insamling av kulturarv ska gå i takt med

medieutvecklingen. I sitt remissvar har Kungliga biblioteket också tillstyrkt utredarens förslag om tre typer av insamling: leveransplikt, rekvisition och egeninsamling. Att KB skulle tilldelas möjligheten att delvis själv bestämma över vad som ska samlas in är utmärkt, men det är också en praktik med en längre mediehistoria. Egeninsamling har nämligen sin historiska parallell i hur Nationalfonoteket på KB byggdes upp under det sena 1950-talet. Riksbibliotekarie Uno Willers önskade då att profilera KB genom att förvärva grammofonskivor – men inte genom lagstadgad insamling utan genom frivilliga leveranser från skivbranschen. KB kom att korrespondera flitigt med tidens skivbolag, och under 1960-talet byggdes en ansevärd samling med grammofonskivor upp inom Nationalfonoteket, bland annat genom publika samarbeten som *Operation Stenkaka*, där folk via radio och tv uppmanades att skänka sina gamla 78-varvare. Att Willers inte förordade en lagstyrd insamling hade praktiska skäl, men han var också på det klara med att juridiken bara alltför lätt kunde bli en tvångströja och binda upp personella resurser. All lag måste följas; genom frivilliga leveranser kunde KB själva styra över intag.

Under efterkrigstiden började även forskare intressera sig för audiovisuella medier, framför allt film, radio och tv. Om statsmakterna under lång tid endast brytt sig om filmmediet ”i två avseenden: såsom skatteobjekt och såsom föremål för censur”, som det syrligt hette i en statlig utredning under 1940-talet, så innebar inrättandet av ▶

► Svenska Filminstitutet (SFI) 1963 en rejäl filmkulturell satsning – även i filmarkivariskt hänseende. Noterbart är att filmen fick stöd eftersom mediet hotades. Biobesöken hade halverats åren kring 1960; folk tittade på tv istället. Genom filmreformen togs den så kallade nöjesskatten bort och ersattes av en avgift på tio procent på alla sålda biobiljetter som fonderades i stiftelsen SFI, en betydande statlig transferering. Filmen hade då blivit ett äldre medium; ungefär lika gammalt som internet är idag – vilket nog gjorde sitt för att blicka finansminister Sträng.

Värre var det med etermedierna. Sveriges Radio hade under efterkrigstiden ringa intresse för forskning och betraktade inte alls sina samlingar som något nationellt kulturarv. Alla utsända program var SR:s egendom och det stora programbolaget tog inget som helst ansvar för att bevara program annat än i egenintresse. SR var sig själv nog – då liksom nu (om man som SR och SVT har åtta miljarder i budget gör man som man vill). Men i takt med televisionens genomslag under 1960-talet, då den enda tv-kanalen inte sällan kunde samla halva befolkningen hemmavid, blev det uppenbart för många inom arkiv- och bibliotekssektorn att etermedier inte bara intresserade akademiker, de utgjorde också ett nytt slags medialt kulturarv. Men hur skulle de samlas in och bevaras?

Ett initiativ kom från riksarkivarie Ingvar Andersson, som våren 1961 – efter att ha varit på bio och imponerats av hur Gardar Sahlberg berättade om det gamla Sverige i klippfilmen *När seklet var ungt* (baserad på

gamla journalfilmer) – anmodade ecklesiastikministern att ”föranstalta om en utredning [kring] problemen rörande bild- och ljudupptagningar samt deras vård, bevarande och tillhandahållande”. Denna skrivelse blev liggande på departementet, men bildade upptakten till inrättandet av Dataarkiveringskommittén (DAK). Med start 1967 kom DAK att under nästan tio års tid utreda hur landets audiovisuella kulturarv skulle arkiveras och göras tillgängligt för forskning. Pliktmaterialutredningens mödor idag med digitala format har på flera sätt sin motsvarighet i hur DAK då tänkte sig att etermedier skulle bevaras. Liksom webben genererar ett överflöd av innehåll flödade radio- och tv-program bokstavligen genom etern – alla dagar i veckan, och i allt fler kanaler. Om böcker, grammofoonskivor och filmer var singulära materiella medieobjekt som kunde placeras på arkiv- och bibliotekshyllor, var det betydligt bökigare att föreställa sig hur flödet av radio- och tv-program skulle arkiveras. Situationen med digitalt bevarande är snarlik.

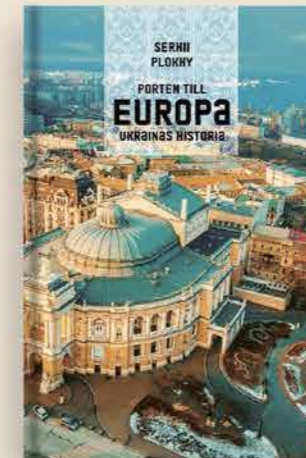
Till saken hör att DAK:s ordförande, riksarkivarie Åke Kromnow, blev förfärad när han insåg hur mycket programinnehåll som SR förstörde. Arkivnämnden för radio respektive tv på SR hade sedan 1950-talet raderat enskilda program på löpande band. Det handlade om en huvudlös destruktion av uppemot nittio procent av programutbudet, framför allt radio. Att fler än nio av tio radioprogram slängdes bort var faktiskt något av ett svenskt raderingsrekord inom offentlig förvaltning (om SR nu kan räknas dit). Förmodligen går det ►

BOKFÖRLAGET STOLPE

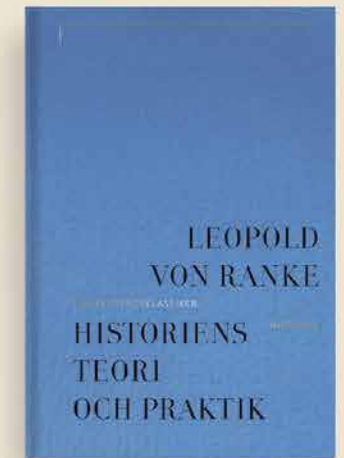
Bildning, hantverk och skönhet

Chris Miller
Chip War. Kampen om världens viktigaste teknologi
Översättning: Nik Ruth Persson
ISBN: 978-91-89696-53-2.
Utkommer februari 2024.

Serhii Plokhly
Porten till Europa. Ukrainas historia
Översättning: Katarina Sjöwall
Trodden
ISBN: 978-91-89696-10-5.
Utkommer maj 2024.

Leopold von Ranke
Historiens teori och praktik
Översättning: Emeli André
ISBN: 978-91-89696-27-3
Utkommer mars 2024.

Iskander Rehman
Iron Imperator. Roman Grand Strategy under Tiberius
ISBN: 978-91-89696-75-4.
Utkommer mars 2024.

Huvudred.: Kurt Almqvist, Alastair Benn och Mattias Hessérus
Frihet. Evolutionen av en idé
Översättning: Hillevi Jonsson
ISBN: 978-91-89425-94-1.
Utkommer mars 2024.

Stärk din yrkesroll med utbildning

Biblio/poesiterapi som metod för personlig och professionell utveckling, 15 hp/diplom

Ett unikt nordiskt samarbete mellan Marie Cederschiöld högskola, Föreningen för biblioterapi i Finland och Föreningen för biblioterapi Sverige, i samverkan med pionjären fil. dr Juhani Ihanus och docent Päivi Kosonen.

Marie Cederschiöld högskola
tidigare Ersta Sköndal Bräcke högskola
mchs.se/uppdrag

GÖR EN LIVSVIKTIG INSATS

Bli månadsgivare på lakareutangranser.se

RESEARCH SALES FRONTIER
LÄKARE UTÅN BEVÄR

LIVFULL OCH OMVÄXLANDE

Genomtänkt inredning, former, utrymmen och material som stöder multifunktionell användning!

EN SLIPAD DIAMANT

Många år av utvecklingsarbete har förenats i design och hållbara material samt med hänsyn till kundernas önskemål.

Vi är Nordeuropas största tillverkare av bokbussar med nästan 60 års erfarenhet och 700 tillverkade bokbussar.

TA KONTAKT
Försäljningschef
Janne Rantanen
+358 44 566 0308

KIITOKORI OY
PB 22, 47401 Kausala, Finland
www.kiitokori.fi

KIITOKORI
SPECIAL VEHICLES

- att hitta aktörer som gallrade lika hårt i sitt material, men säkerligen var det ingen vars material hade lika starkt allmänintresse som Sveriges Radio.

DAK famlade efter lösningar – och juridiken kom till undsättning. Vid årsskiftet 1966/67 hade nämligen radioansvarighetslagen trätt i kraft, vilken reglerade yttrandefriheten i radio- och tv-program, varför SR tvingades göra referensinspelningar av utgående signal. Kvaliteten var undermålig, videoinspelning av tv krävde mycket handpåläggning och radiobanden var sex timmar långa. Men DAK insåg att en förbättrad teknik kunde utgöra modell för hur etermedier skulle pliktlevereras. Insamling var långt ifrån optimal, metadata var skral och tillgänglighet minst sagt bökig – men likafullt kom de etermediala referensinspelningarna att utgöra en prototyp. I betänkandet *Bevara ljud och bild* (SOU 1974:94) argumenterade så DAK för en utvidgad pliktexemplarslag vilken även skulle omfatta audiovisuella medier, samt att en ny myndighet – Arkivet för ljud och bild (ALB) – skulle ansvara för insamling, bevarande och tillhandahållande.

Verksamheten på ALB startade vid årsskiftet 1978/79, en statlig myndighet inkilad mellan KB, SFI och SR. Etermedier levererades på långa magnetband från SR, Nationalfonoteket och dess grammofonskivor införlivades i samlingarna, och även spelfilm kom att pliktlevereras – på video, till SFI:s förtret eftersom de menade att film borde sparas på filmbas. Under alla förhållanden var det en remarkabel politisk bedrift av den borgerliga utbild-

ningsministern Jan-Erik Wikström att under oljekris och lågkonjunktur baxa igenom etableringen av en helt ny myndighet med tjugotalet anställda. ALB blev en borgerlig satsning, på samma sätt som filminstitutet hade socialdemokratisk prägel. Relationen mellan SFI och ALB förblev bottenfrusen; direktör Jörn Donner sade sig till och med hata ALB. Filminstitutets remissvar på Pliktmaterialutredningen 2021 bär än idag syn för saken; endast SFI är ”en naturlig mottagare av pliktexemplar för rörlig bild”, hävdas det trots att filminstitutet aldrig haft någon forskarservice värd namnet (Filmhusbiblioteket undantaget).

Vilken politik och konkreta beslut som utredning kommer att leda till vet vi inte än, men tre saker är värda att lyfta fram i ljuset av det jag påtalat ovan. För det första är det trots en snabb medieutveckling möjligt att bevara somligt; urval bör göras på en teknisk acceptabel nivå (à la referensinspelningar) med vetskap om att insamling, bevarande och tillgänglighet är långt ifrån optimala, men likafullt tillräckliga både som kulturarv och forskningsmaterial. För det andra kan man slå fast att den audiovisuella medieutvecklingen under andra halvan av 1900-talet gav upphov till betydande mediearkivariska satsningar från statens sida: först genom filmreformen och instiftandet av SFI med dess filmkulturella verksamhet, och drygt femton år senare genom inrättandet av ALB som en helt ny myndighet. Idag finns det ingen anledning att institutionalisera en uppdaterad e-plikt – men ansvariga politiker bör känna till och ha dessa omfattande insatser i minnet. ►

- Om de menar allvar med att pliktlagstiftningen behöver revideras, då måste de också ställa sig bakom rejäla tillskott av medel.

För det tredje så innebär (som alltid) juridiken utmaningar i mediearkivariska sammanhang. I Pliktmaterialutredningen om papper och poddar står det en hel del om dataskyddsförordning, integritet och upphovsrätt. Lagar ska förstås följas, men juridik är också en hermeneutisk verksamhet. Här finns lärdomar att begrundas: inrättandet av ALB baserades på en utvidgad pliktexemplarslag, som krockade med Lag (1960:729) om upphovsrätt till litterära och konstnärliga verk. För enligt den senare kunde audiovisuella inspelningar endast sparas för en längre tid om de ansågs ha dokumentariskt värde. Medier utan dokumentariskt värde skulle alltså enligt rådande upphovsrättslagstiftning raderas, åtminstone efter en viss tid. Men ALB insåg att sådan gallring skulle vara närmast omöjlig att praktiskt genomföra; hur radera korta inslag i radioband som var sex timmar långa? Halva mediearkivet skulle då få ägna sig åt avmagnetisering istället för bevarande.

När ALB 1983 publicerade en officiell broschyr om myndighetens första fem år framgick därför med all önskvärd tydlighet att gallring av etermedier – oavsett om de hade dokumentariskt värde eller ej – fick ”anstå till den tidpunkt då banden och kassetterna måste överföras till nya medier”. Och även när det gällde annat mediematerial hade ”ALB beslutat att i princip avstå från gallring”, ett beslut som gäller än idag. Huruvida en uppdaterad e-plikt kan dra nytta av sådana

lagbrott kan jag inte yttra mig om. Faktum kvarstår att ALB rundade gällande lagstiftning. Att juridiken ofta utgör en tvångströja var redan Uno Willers på det klara med; trixet idag är kanhända att på samma sätt hitta kreativa omvägar som gör det möjligt att implementera en digitalt uppdaterad pliktexemplarslag.

BIBLIOTEKSARENAN

En hel dag av samtal och
debatt under Almedalsveckan

Hur mycket kan folkbiblioteken blöda ekonomiskt?
Går en lag om anmälningsplikt att förena med bibliotekslagen?
Hur realistiska är regeringens planer för skolbiblioteken?
Dessa och många andra frågor kommer vi att diskutera på
Almedalsbiblioteket torsdagen den 27 juni.

Läs mer på biblioteksbladet.se
Vi ses i Visby!

ARRANGÖRER

BIBLIOTEKS
BLADET

Biblioteken
på Gotland

Svensk
biblioteksörening